

Παραδείγματα που επιβεβαιώνουν ότι οι ενέργειες άσκησης / ο εθισμός οδηγούν στη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πράοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφονται, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως.

Οι ἔξεις προκύπτουν ἀπὸ τον εθισμό

Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἔξεις γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις.

Η παιδαγωγική αξία του εθισμού

Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπλου, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Το ίδιο λοιπόν συμβαίνει και με τις αρετές· δηλαδή κάνοντας όσα συμβαίνουν στις συναλλαγές μας με τους άλλους ανθρώπους γινόμαστε άλλοι δίκαιοι και άλλοι άδικοι, κάνοντας όμως όσα έχουν μέσα τους το στοιχείο του φόβου και συνηθίζοντας να αισθανόμαστε φόβο ή θάρρος, άλλοι γινόμαστε ανδρείοι και άλλοι δειλοί. Το ίδιο συμβαίνει και με όσα έχουν σχέση με τις επιθυμίες και με την οργή (μας)· άλλοι δηλαδή γίνονται σώφρονες και πράοι, ενώ άλλοι ακόλαστοι και οργίλοι, άλλοι με το να συμπεριφέρονται σ' αυτά με αυτόν τον συγκεκριμένο τρόπο και άλλοι με εκείνο τον τρόπο. Και με έναν λόγο λοιπόν από όμοιες ενέργειες διαμορφώνονται τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Γι' αυτό πρέπει να προσδίδουμε μια ορισμένη ποιότητα στις ενέργειές μας· γιατί σύμφωνα με τις διαφορές αυτών διαμορφώνονται και τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Δεν έχει λοιπόν μικρή σημασία το να αποκτούμε συνήθειες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από την πιο μικρή μας ηλικία, αλλά έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία ή μάλλον σημαίνει το παν.

ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Ἔχει < ἔχω: ανάδοχος, ανακωχή, αποχή, άσχετος, διαδοχικός, δικαιούχος, διπλωματούχος, ένοχος, έξη, εξής, εξοχή, εποχή, εσοχή, ευεξία, εχεμύθεια, ηνίοχος, κατεχόμενα, κατοχή, κατοχικός, καχεκτικός, καχεξία, κληρουχία, μειονεξία, μέτοχος, οχυρός, παροχή, πάροχος, περιέκτης, περιεκτικός, περιοχή, πλεονεξία, προνομιούχος, ραβδούχος, σκηπτούχος, συνοχή, συνταξιούχος, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχήμα, σχολείο, υπεροχή.

πράττοντες < πράττω (θ. πραγ- + j + -ω): απράγμων, άπραγος, άπρακτος, εισπρακτικός, πολυπράγμων, πράγμα, πραγματικός, πραγματοποίηση, πρακτέος, πρακτικός, πράκτορας, πράξη, πραξικόπημα, σύμπραξη.

συναλλάγμασι < σὺν + ἀλλάττω (ρ. άλλ- + άγ- + j + -ω): αλλαγή, άλλαγμα, αλλαξιά, αλλαξοπιστία, απαλλαγή, εναλλαγή, μισαλλόδοξος, παραλλαγή, συναλλαγή, συνάλλαγμα, συνδιαλλαγή.

γινόμεθα < γί(γ)νομαι (< γι-, ενεστωτικός αναδιπλασιασμός + θ. γεν-, με συγκοπή γν- + -ομαι. θ. γεν-, γον-, γεν + πρόσφυμα -ε- > γενη-): γενεά, γενέθλιος, γένεση, γενέτειρα, γένος, γηγενής, γονίδιο, γονιός, γόνος, γυνή, διγενής, εγγονός, ενδογενής, εξωγενής, ευγενής, ευγενικός, νεογνό, πολυγονία, πρωτόγονος.

ἐθίζόμενοι < ἐθίζομαι < ἔθος (θ. ἐθ- + ίδ- + j + -ω) : εθιμικός, έθιμο, εθιμοτυπία, εθιμοτυπικός, εθισμένος, εθισμός, έθος, ήθος.

φοβείσθαι < φοβέω—ω < φόβος < φέβομαι: αφοβία, άφοβος, εκφόβηση, εκφόβιση, έμφοβος, επίφοβος, φόβητρο, φοβία, φοβικός, φοβισμένος, φόβος.

θαρρεῖν < θάρσος ή θάρρος: αποθάρρυνση, θαρραλέος, θαρρετά, θαρρετός, θάρρος, ξεθάρρεμα.

δειλοὶ < δειλιάω -ῶ: δειλιά, δειλία, δειλιασμα, δειλός.

ἐπιθυμίας < ἐπί + θυμός: απροθυμία, απρόθυμος, εύθυμος, θυμηδία, θυμικός, θυμοειδής, θυμός, θυμόσοφος, λιποθυμία, οξύθυμος, προθυμία, πρόθυμος.

ὄργας < ὄργη: ανοργασμικός, εξοργιστικός, οργασμικός, οργασμός, οργιαστικός, ὄργιο.

ἀναστρέφεισθαι < ἀνά + στρέφομαι (θ. στρέφ-, στράφ-, στρόφ-): αναστρέψιμος, αναστροφή, αναστροφικός, ανάστροφος, αναστρόφως, αντιστροφή, αντίστροφος, αποστρόφη, απόστροφος, διαστρέβλωση, διάστρεμμα, διαστρόφη, διαστροφικός, επιστρέφόμενα, ευστροφία, εύστροφος, καταστρόφη, μεταστρόφη, περιστροφή, περίστροφο, στραβισμός, στραβός, στρεβλός, στρέμμα, στρεπτός, στρεψόδικος, στριφογύρισμα, στριφτός, στρίφωμα, στρίψιμο, στροβίλισμα, στρόβιλος, στρόφη, στρόφιγγα.

δει: αδέητος, δέηση, δεητικός, ενδεής, ένδεια.

ἀποδιδόναι < ἀπό + δίδωμι (ενεστωτικός αναδιπλασιασμός δι- + δω- + μι. θ. δω-, δο-): αιμοδότης, αναμεταδότης, ανένδοτος, απόδοση, αποδοτικός, δόσιμο, δότης, δώρο, δωσιδικία, εκδοτικός, επίδομα, επιδοτικός, καταδότης, μειοδότης, μεταδοτικός, ξέδομα, παραδοτέος, πληροφοριοδότης, τροφοδότης.

ἀκολουθοῦσιν (< ἄ αθροιστικό + κέλευθος = δρόμος): ακολουθήμα, ακολουθήση, ακολουθία, ακόλουθος, ανακόλουθος, εξακολουθητικός, επακολουθήμα, παρακολουθήση.

διαφέρει < διά + φέρω (θ. φέρ-, φορ-, φαρ-, φωρ-, φρ-, οί-, ένεκ-, ένοκ-, ένκ- > έγκ-): αδιάφορος, αμφορέας, αναφορικός, ασύμφορος, διαφορετικός, διάφορος, διένεξη, διηνεκής, δίφρος, πολύφερνη, πρόσφορος, συνεισφορά, φαρέτρα, φερέγγυος, φορά, φόρα, φόρος, φωριαμός.

νέων < νέος: νεαρός, νεογέννητος, νεογνό, νεόδημος, νεοελληνικός, νεόκοπος, νεολαία, νεόπλουτος, νεοσός, νεότητα, νιότη.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Όσα αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα ότι συμβαίνουν στην εκμάθηση των τεχνών, τα ίδια συμβαίνουν και στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Αυτό αποδεικνύεται και από παραδείγματα που σχετίζονται με τους τομείς συμπεριφοράς των ανθρώπων. Συγκεκριμένα, στη συναναστροφή μας με τους άλλους ανθρώπους άλλοι γίνονται δίκαιοι και άλλοι άδικοι· σε όσα προξενούν φόβο άλλοι συνηθίζουν να δείχνουν θάρρος και γίνονται ανδρείοι, ενώ άλλοι συνηθίζουν να φοβούνται και γίνονται δειλοί· όσον αφορά τις επιθυμίες άλλοι παρουσιάζονται εγκρατείς και σώφρονες, ενώ άλλοι ακόλαστοι· τέλος, όσες πράξεις ή γεγονότα προκαλούν οργή άλλοι τις αντιμετωπίζουν με πραότητα, ενώ άλλοι γίνονται οργίλοι. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η επανάληψη ίδιων ενεργειών διαμορφώνει τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Γι' αυτό και η ποιότητα των ενεργειών μας θα διαφοροποιήσει ποιοτικά και τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Αφού λοιπόν τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας διαμορφώνονται βάσει της ποιότητας των ενεργειών μας, έχει πολύ μεγάλη σημασία να εθίζουμε τα παιδιά από πολύ νεαρή ηλικία στον έναν ή στον άλλο τρόπο συμπεριφοράς. Μάλιστα, αυτό είναι το παν.

Θεματική οργάνωση της ενότητας

A) «Οὕτω δὴ καὶ... οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςί.» Παραδείγματα που επιβεβαιώνουν ότι οι ενέργειες άσκησης / ο εθισμός οδηγούν στη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα

B) «Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ... ἀκολουθοῦσιν αἱ ἕξεις.» Οι έξεις προκύπτουν από τον εθισμό

Γ) «Οὐ μικρὸν οὖν... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.» Η παιδαγωγική αξία του εθισμού

Ερμηνευτικά σχόλια

A) «Οὕτω δὴ καὶ... οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςί.» ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΝΟΥΝ ΟΤΙ ΟΙ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΑΣΚΗΣΗΣ/Ο ΕΘΙΣΜΟΣ ΟΔΗΓΟΥΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΜΟΝΙΜΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

1. «Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει».

Ο ρόλος των τριών λέξεων «Οὕτω δὴ καὶ» είναι εισαγωγικός στο νέο επιχείρημα του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα, το τροπικό επίρρημα «οὕτω», είναι ομοιωματικό προς τα προηγούμενα και δηλώνει αναλογική θεώρηση του θέματος που ακολουθεί. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («όμοιων ενεργειῶν»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «δὴ» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «καὶ» **εισάγει το νέο επιχείρημα**, με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ίδιο που συμβαίνει στις τέχνες. Όπως η κατάλληλη ή η ακατάλληλη άσκηση κάνει τον τεχνίτη καλόν ή κακόν αντίστοιχα, έτσι και η ποιότητα του εθισμού στον χώρο των αρετών καθορίζει την ποιότητα των αποκτημένων αρετών.

2. «πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι... οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςί.»

Παραδείγματα από τον χώρο των αρετών

Ο Αριστοτέλης προβαίνει στην παρουσίαση τριών παραδειγμάτων για να δείξει ότι, όπως και στις τέχνες, έτσι και στις αρετές η απόκτησή τους γίνεται με τον εθισμό και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που προηγήθηκε. Τα παραδείγματα αναφέρονται σε αρετές που συνδέονται με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι 1. συναλλάσσονται μεταξύ τους (κοινωνικές σχέσεις), 2. αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους και 3. διαχειρίζονται τις επιθυμίες τους. Επίσης, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ ο άλλος όχι. Ειδικότερα, το πρώτο παράδειγμα «**πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι**» αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να συναλλάσσονται, αυτός καθορίζει και την ποιότητα του χαρακτήρα τους ως προς αυτό. Αν μαθαίνουν να είναι δίκαιοι στις συναλλαγές τους, γίνονται δίκαιοι, αν όχι, άδικοι. Η διαμόρφωση του ήθους γίνεται υπόθεση του ίδιου του ανθρώπου, ο οποίος και έχει την ευθύνη των πράξεων του. Με το δεύτερο παράδειγμα «**πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρείοι οἱ δὲ δειλοὶ**» ο Αριστοτέλης δείχνει ότι ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν τις δύσκολες και αντίξοες καταστάσεις στη ζωή τους, διαμορφώνει τη στάση και τη συμπεριφορά τους. Έτσι αν μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν ψύχραιμα και με σθένος τις δυσκολίες χωρίς να αγνοούν τους κινδύνους, γίνονται ανδρείοι, αν όχι, δειλοί.

Τέλος, το τρίτο παράδειγμα παραπέμπει στις επιθυμίες και στα ανθρώπινα πάθη. «**Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργὰς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως.**» Με αυτό ο Αριστοτέλης εξηγεί ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι τον ίδιο τον εαυτό τους και μάλιστα τις επιθυμίες και τις ορμές τους, καθορίζει τον χαρακτήρα τους. Αν μαθαίνουν να τιθασεύουν και να εκλογικεύουν τις επιθυμίες και τις ορμές τους, γίνονται συνετοί και πρᾶοι, αν όχι, ασύδοτοι και οξύθυμοι. Συνεπώς, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι διαχειρίζονται τα τρία αυτά πεδία εκδήλωσης της συμπεριφοράς τους είναι καθοριστικός για την ηθική ποιότητά τους.

Συνοπτικά τα παραδείγματα μπορούν να παρουσιαστούν με τον ακόλουθο πίνακα:

τομείς συμπεριφοράς	μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα
συναναστροφή με άλλους ανθρώπους	δίκαιοι ≠ άδικοι
όσα προξενούν φόβο	ανδρείοι ≠ δειλοί
επιθυμίες	σώφρονες ≠ ακόλαστοι
όσα προξενούν οργή	πρᾶοι ≠ οργίλοι

Καλό είναι να επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης με το «ἐν αὐτοῖς», το οποίο είναι ουδετέρου γένους, αναφέρεται στους τομείς συμπεριφοράς των ανθρώπων και όχι στους ίδιους τους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο «ἐν τοῖς συναλλάγμασι», στο «ἐν τοῖς δεινοῖς», στο «περὶ τὰς ἐπιθυμίας» και στο «περὶ τὰς ὀργὰς».

3. «σώφρονες - ἀκόλαστοι, πρᾶοι - ὀργίλοι» (Διευκρίνιση των ὀρων)

«**Σώφρονες**»: είναι αυτοί που δείχνουν εγκράτεια και αντιστέκονται στις επιθυμίες τους, ενώ κρατιούνται συστηματικά μακριά από τις σωματικές ηδονές.

«**Ακόλαστοι**»: αυτοί αντίθετα, αφήνονται στις επιθυμίες και στις σωματικές ηδονές ξεπερνώντας τα όρια του μέτρου.

«**Πρᾶοι**»: είναι οι άνθρωποι που αντιδρούν συγκρατημένα και με ηρεμία στα συναισθήματα οργής.

«**Ὀργίλοι**»: αυτοί αντίθετα, δεν μπορούν να χαλιναγωγήσουν την οργή τους, ξεσπούν και αντιδρούν με βίαιο πολλές φορές τρόπο.

4. «γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - ἐθιζόμενοι» (Διευκρίνιση της χρήσης των τύπων)

Με τη χρήση των ρηματικών τύπων που αναφέρονται σε πράξεις, «γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - ἐθιζόμενοι» δηλώνεται ενέργεια, ενώ ο ενεστώτας δηλώνει την επανάληψη. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοτέλη να αποδείξει τον βαθμιαίο τρόπο κατάκτησης της αρετής, καθώς και ότι και οι έξεις, όπως και οι αρετές, δεν υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά είναι αποτελέσματα κάποιων ενεργειών.

5. Ο χαρακτήρας της αρετής

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο Αριστοτέλης δίνει κοινωνικό χαρακτήρα στην αρετή. Αυτό προκύπτει απ' το ότι τόσο η αρετή της δικαιοσύνης όσο και της σωφροσύνης και της πραότητας σχετίζονται με τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, αντανακλούν στον κοινωνικό περίγυρο και ρυθμίζουν τις

διαπροσωπικές μας σχέσεις. Η κοινωνία είναι άλλωστε αυτή που θα κρίνει και θα αξιολογήσει ποια πράξη ή ποιος άνθρωπος είναι ηθικός.

Β) «Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ... ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις.» ΟΙ ΕΞΕΙΣ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ

1. Η αποδεικτέα θέση

Από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν γίνεται φανερό ότι γίνεται κανείς ανδρείος κάνοντας κατ' επανάληψη ανδρείες πράξεις και γενικότερα γίνεται κανείς φορέας μιας αρετής κάνοντας τις πράξεις που θα κάνει, όταν θα είναι πια φορέας αυτής της αρετής. Βέβαια, όπως ήδη έχει αναφέρει ο φιλόσοφος, προκειμένου να αποκτήσει κανείς μια αρετή, δεν είναι αρκετό να κάνει απλώς ξανά και ξανά τέτοιου είδους πράξεις, πράξεις δηλαδή που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη αρετή (δεν θα γίνει π.χ. κανείς ανδρείος συμμετέχοντας απλώς σε κάθε επικίνδυνη κατάσταση, ούτε δίκαιος πράττοντας απλώς πλήθος δικαιοπραξιών). Οφείλει επιπλέον να φροντίζει να δίνει και κάποια ποιότητα στις ενέργειές του αυτές: οι πράξεις, οι ενέργειες που θα γεννήσουν την αρετή πρέπει να είναι ίδιες με τις ενέργειες που το άτομο θα κάνει, όταν θα είναι πια κάτοχος της αρετής· απλώς τότε οι ενέργειές του, οι πράξεις του αυτές θα είναι πολύ πιο εύκολες και ποιοτικά πολύ ανώτερες.

Εύλογα λοιπόν καταλήγει ο Αριστοτέλης στην αποδεικτέα θέση ότι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται μέσα από τη συστηματική επανάληψη ομοίων ενεργειών. Γι' αυτό και πρέπει οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα.

2. Ο όρος «ἔξις»

Στην ενότητα αυτή εμφανίζεται μια νέα έννοια, η «ἔξις». Η λέξη αυτή ετυμολογικά παράγεται από το θέμα του μέλλοντα του ρήματος «ἔχω» και συγκεκριμένα από το σεχ- < heχ- < ἔχ + την παραγωγική κατάληξη -σις, η οποία δηλώνει ενέργεια.

Αρχική σημασία της λέξης είναι το να κατέχει κανείς συνέχεια κάτι που έχει αποκτήσει. Για τον Αριστοτέλη η λέξη απέκτησε ηθικό περιεχόμενο: είναι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, που αποκτιούνται με την επίμονη άσκηση και την επανάληψη συγκεκριμένων ενεργειών. Οι «ἔξεις» είναι ένα από τα «γινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ». Τα άλλα δύο είναι τα πάθη και οι δυνάμεις. Πάθη (π.χ. επιθυμία, οργή, φόβος, χαρά, φιλία, μίσος) είναι όσα έχουν ως αποτέλεσμα την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια. Οι δυνάμεις είναι οι δυνατότητες συμμετοχής στα πάθη, οι οποίες δεν αρκούν από μόνες τους για να χαρακτηριστεί κανείς καλός ή κακός, αλλά πρέπει να γίνουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Τα μόνιμα αυτά στοιχεία αποκτιούνται με την επανάληψη μιας πράξης, που συνιστά την «ἔξιν». Ακριβώς ότι η «ἔξις» απορρέει από εθισμό και δεν είναι κάτι ἐμφυτο φαίνεται και από τη χρήση του ρήματος «γίνονται», το οποίο δείχνει ότι η «ἔξις» προκύπτει μέσα από μία διαδικασία, από ένα βαθμιαίο τρόπο διαμόρφωσής της και κατάκτησής της από τον άνθρωπο. Σήμερα η λέξη έχει αποκτήσει ψυχολογικό περιεχόμενο και είναι η συνήθεια ως αποτέλεσμα επανάληψης, μάθησης ή συνεχούς επίδρασης του ίδιου παράγοντα.

3. «Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις»

Και σ' αυτό το σημείο καθοριστικός είναι ο ρόλος της επανάληψης, που πρέπει να γίνεται με ποιότητα, ώστε να προσδίδει την ανάλογη ποιότητα και στα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Επειδή η ἔξις είναι ουδέτερη έννοια, μπορεί να είναι καλή, αλλά και κακή, η ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί είναι καθοριστική για τη δική της ποιότητα. Γι' αυτό θεωρεί αναγκαίο (δει) ο Αριστοτέλης να φροντίζουμε για την ποιότητα των ενεργειών που οδηγούν στην ἔξιν. Ο φιλόσοφος επανέρχεται στην άποψή του ότι **ενάρετες πράξεις λέγονται όχι μόνον αυτές που μοιάζουν με τις πράξεις των ενάρετων ανθρώπων, αλλά αυτές που γίνονται και με τον τρόπο που τις κάνουν οι ενάρετοι άνθρωποι.** (Για τους αναγκαίους όρους ώστε να χαρακτηριστεί μία πράξη ενάρετη βλέπε Ενότητα 2^η, Ενότητα 6^η και Ενότητα 10^η των *Ηθικών Νικομαχείων*.)

Γ) «Οὐ μικρὸν οὖν... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.» Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ

Όπως και ο δάσκαλός του ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης τόνισε και ξανατόνισε τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή για την ιδιωτική (=προσωπική) και για τη δημόσια (= κοινωνική) ζωή του ατόμου. Και όλα αυτά βέβαια, γιατί πίστευε πως με την παιδεία και την αγωγή, η οποία εθίζει το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς, το άτομο βοηθιέται στην απόκτηση της αρετής που είναι προϋπόθεση για την ευδαιμονία τη δική του και της πόλεως. Δύο πράγματα αισθάνθηκε πως έπρεπε να τονίσει με ιδιαίτερη έμφαση: α) την πρωτεύουσα σημασία της παιδείας και της αγωγής, και β) ότι όσο πιο νωρίς αρχίσει η παιδεία και η αγωγή, τόσο πιο πολλές θα είναι οι ελπίδες να αποδειχτούν αυτές αποτελεσματικές και γόνιμες.

Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ο εθισμός και η απόκτηση μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας έχει πολύ μεγάλη παιδαγωγική αξία. Για αυτό και εισάγει στην ενότητα αυτή το παιδαγωγικό του σχόλιο. Θεωρεί λοιπόν, ότι ο άνθρωπος πρέπει να συνηθίζει από μικρός σε ηθικές ενέργειες, για να φτάσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Μάλιστα, αυτή η διεργασία πρέπει να ξεκινήσει από πολύ μικρή ηλικία, γιατί τότε συντελείται η διαμόρφωση της ηθικής του συνείδησης. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

Αναλογίες

«οὕτω δὴ καὶ»

«ὁμοίως δὲ»

Αντιθέσεις: τονίζουν τους δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς

«οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι»

«φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν»

«οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοὶ»

«οἱ μὲν σώφρονες ... οἱ δ' ἀκόλαστοι»

«οἱ μὲν πρᾶοι ... οἱ δ' ὀργίλοι»

«οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτωςι ≠ οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςι»

Χιαστό σχῆμα

«ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοὶ»

Σχῆμα ἀπὸ κοινοῦ

«γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι ... οἱ δὲ δειλοὶ (γινόμεθα)»

«οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι (γίνονται)»

«οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτωςι ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςι (ἀναστρέφεσθαι)»

Σχῆμα υπερβατό

«ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει»

Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν») ἐπιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικῶν μέσων, προκειμένου να καταδείξει την ἐξαιρετικὰ μεγάλη σημασία του εθισμού στην ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση των παιδιῶν:

- **σχῆμα ἐπιδιόρθωσης:** «οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»
- **σχῆμα λιτότητας:** «οὐ μικρὸν»
- **σχῆμα ἀρσης – θέσης:** «οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπολυ»
- **υπερβολή:** «τὸ πᾶν»
- **ανιούσα κλιμάκωση:** «οὐ μικρὸν -> πάμπολυ -> τὸ πᾶν»